

KÖZELKÉP

Informalitás: egymás eszközesítésének kultúrája

Esszé a bizalom és a társas kapcsolatok összefüggésének dinamikáiról¹

GRÜNHUT ZOLTÁN²

Mariann-nak emberségéért

ABSZTRAKT

Jelen írás esszéisztikus módon – tudományos szisztematizálás és művészi közvetítés nélkül – próbálja az életet (a normatív értelemben felfogott jó életet) megszólítani, s egy olyan kutatási programkísérletet adni, amelynek segítségével a mindennapjaink egyik megszokott, ám mégis reflexíven felszámolni indokolt és kritikailag elutasítani hivatott jelenségét: az informalitást, egész pontosan annak a társadalmi egyenlőtlenségeket létrehozó és tartósító, tehát mindenképpen káros formáját, alaposabban megérthetjük, illetve vizsgálhatóvá-megragadhatóvá tehetjük. Az alább kifejtésre kerülő érvelés reflexió Böröcz József-hasonló tárgyú és szándékú kutatási törekvéseire, amelyek mit sem veszítettek aktualitásukból az elmúlt évtizedek során.

KULCSSZAVAK: *informalitás, bizalom, bizalmatlanság, kapcsolatok, emberség*

ABSTRACT

Informality: the Culture of Treating Others Instrumentally

An Essay about the Dynamics of the Relationship between Social Relations and Trust

The current paper, without scientific systematization and artistic meditation, tries to address life itself (the normatively understood 'good life') in an essayist way. It strives to draw up some core pillars of a research program about a commonly known everyday phenomenon, informality, more precisely its distorted form which is inducing social inequalities and injustices, and which, because of this, should be seen reflexively and critically. The proposed argument is a theoretical reflection on József Böröcz's still actual and progressive scientific endeavor to create a framework for the sociology of informality.

KEYWORDS: *informality, trust, distrust, relations, humanness*

¹ Jelen munka az NKFIH által támogatott „Az Európai Unió normatív szerepvállalása” című kutatás része (a PD124706 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD17 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

² Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, e-mail: grunhut@rkk.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

Húsz évvel ezelőtt az *East European Politics and Societies* jelentette meg Böröcz József azon írását, amelyet legutóbb a *Replika* közölt újra.³ Mindez hangsúlyozottan azzal a céllal történt, hogy Böröcz eredeti kutatási szándékát, az informalitás szociológiájának témáját, ismét reflektorfénybe helyezték. Merthogy a jelenség, amelyet a szerző történeti keresztmetszetben igyekezett megragadni, problémafeltevessé formálni, illetve abból levezethető kérdésekké alakítani, ma is jól észlelhető a magyar társadalmi kultúrában: az alrendszerek vagy mezők (gazdaság, politika, közigazgatás, jog, tudomány, oktatás-nevelés stb.) mindegyikének strukturális logikáját áthatja az informalitás. Közbeszédben a jelenséget úgy szokás említeni, mint szívességnyújtás és -viszonzás mechanizmusából kibontakozó, az érintetteket kölcsönösen privilegizált helyzetbe hozó „mutyizást”, amely az előírt és szabályozott, vagyis formalizált „nagykapu” mellett szinte mindig megtalálható „kiskapukon” keresztül zajlik. Ezen sablonos értelmezési konstelláció miatt nehezen elkerülhető, hogy a formalitásról és informalitásról szóló diskurzusok ne csúszsanak be a moralitás tartományába, ami többnyire nem szerencsés, mivel ez a vizsgálni szándékolt társadalmi dinamikák és strukturális logikák redukcionista azonosításához vezethet. Nem olyan egyszerű ugyanis a képlet, hogy a formalizált referenciákat követő formális magatartásokat mindig helyeseknek, míg az informális mintákat szem előtt tartó informális viselkedéseket pedig kivétel nélkül helyteleneknek minősíthetnénk. Gondoljunk csak bele: miféle élet lenne, ha a bárkivel (közte a szerelmünkkel, családtagjainkkal, barátainkkal, ismerőseinkkel) kialakított érintkezéseink mindig formalizált korlátok között valósulnának meg! Micsoda eljogiasítása lenne ez a viszonyrendszereinknek. Persze mondhatjuk erre, hogy a magánszférában maradó interakciók esetén elfogadható az informalitás, s csak a közsférabeli, a nyilvánosság színe előtt zajló, legalábbis legitim átláthatósági igényének hatálya alá tartozó cselekvéseknek kell világos, formális kereteket adni. De vajon a magánügy és a közügy ennyire élesen elválasztható? Ha a rokonomtól, barátomtól, ismerősömtől, aki történetesen polgármester, cégtulajdonos, iskolaigazgató, orvos, tanár, vagy szinte bármi más egyéb pozíciót betöltő, szívességet (információt, közbenjárást, intézkedést, szolgáltatást stb.) kérek, akkor az magánügy vagy közügy? Ha a Karcsitól kérem, magánügy, ha Karcsitól, az autószerelőtől kérem, már közügy? Nem valószínű, hogy erre konzekvens séma lenne állítható. De ha az interszubjektív érintkezések perspektíváját félre is rakjuk, a különböző entitásokra, így a családra, kisebb közösségekre, vagy magára a társadalomra, illetve bármely vállalkozásra, egyesületre, hivatali szervezetre szintén igaz, hogy működését legalább annyira megbéníthatja a formális keretek merev betartása, mint amennyire szétzilálhatja az informális mechanizmusok elburjánzása. Formalitásra és informalitásra tehát egyaránt szükség van; mind-

³ Böröcz József (2019): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* 30(112): 123–143.

KÖZELKÉP

kettő tud funkcionális értelemben előremutató és hátráltató lenni (Misztal 2000). Ez azonban nem oldja fel annak szükségességét, hogy a káros következményű informális mechanizmusokat szociológiailag megragadjuk és kielemezzük. A kérdés: hogyan?

Az informalitások szociológiája – általános elméleti keret

Böröcz (2019) az egyéni viszonyrendszerek informális mechanizmusait, azok társadalmivá válását összehasonlító történeti diagnózisban vizsgálja. Megközelítése hasonlít a világrendszer-elméletek érveléséhez, amennyiben több évszázadon átnyúló, centrumot és perifériát elhatároló, eltérő kapitalizmusvariációkba kifutó fejlődési (kényszer)pályák adják azt a narratívát számára, amelyen belül a magyar eset értelmezése ugyan további sajátosságokkal látható el, ám az általános elméleti keretet mindez nem írja felül.⁴ Érvelésének magja, hogy Kelet-Európában a kapitalizmus kibomlása, illetve ahhoz szorosan illeszkedve a nemzetállamok kialakulása egyaránt megkésve zajlott le a centrumtársaságokhoz képest. Az iparosodás lassan és körülményesen történt, a nemzeti burzsoázia gyengének bizonyult, nem jöttek létre nagyvállalatok, hiányzott a nagytőke. Az állam erőtlen és alulszervezett maradt, csak megkésve bürokratizálódott. Sem a közigazgatás, sem a közszolgáltatások nem intézményesültek kellő ütemben. Az egész államstruktúra konstans legitimációs válságban szenvedett. Mindezen tendenciák odavezettek, hogy a kelet-európai emberek megrekedtek horizontnélküli kisvilágaikban. Vagyis a viszonyrendszereiket – a lassú strukturális változások dacára is – rendületlenül megbéklyózta az a gondolkodásmód és megismerési logika, amely a „kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világképében fejeződik ki” (Böröcz 2019: 134). Egyszerűen tehát nem, illetve csak nagyon megkésve alakultak ki azok a nagy (gazdasági, politikai, civil társadalmi) szervezetformák, amelyek a formalizálódás úttörői lehettek volna. Túlságosan sokáig hiányoztak azok a formális referenciák, amelyek a nyilvánosságra tartozó közügyekben való részvételt formális magatartásokhoz rendelhetők volna. Ehelyett maradtak a kisvilágokban megszokott és alkalmazott, az informalitás kötőszöveteként szolgáló kisemberi rutinok. Böröcz e rutinokat úgy írja le, miszerint azok egy „szellemes, sokszor önellentmondásos, szívességeken, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsből és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalícióalakításra, csoport-együttműködésre, -lojalitásra, a közvetlen és közvetett kényszerek, zsarolás és viszontzsarolás mil-

⁴ Böröcz alapérvelését különösen jól lehet párhuzamba állítani Arrighi (1994) és Wallerstein (2010) elméleti mondanivalójával.

KÖZELKÉP

lió apró trükkjére alapozott, mozgékony és fölöttébb alkalmazkodóképes gazdasági integrációs forma” adekvát praxisai (Böröcz 2019: 136–137). Ennyiben úgy tűnhet, hogy az informalitás a megélhetés (értsd: a gazdaság) egyéni tevékenységeihez tapad, ám valójában messze túllép azokon, s – Böröcz kifejezésével élve – egy társadalom-alaktani jelenséggé válik. Azaz, nem csupán strukturális logika, hanem az emberek közötti kapcsolódások kulturális mintája.

Eltérő módszereket alkalmazva, ugyanerre a megállapításra jut Sik Endre (2012), amikor elméletileg rögzíti a magyar társadalmi kultúra kapcsolatérzékeny jellegét. E kifejezéssel arra utal, hogy nemcsak köztudomású a lakosság számára: személyes kapcsolatokon keresztül minden könnyebben, gyorsabban, hatékonyabban elintézhető, de teljesen elfogadott (normalizált), sőt elvárt (tehát preskripcióként támasztott) előfeltétele a társadalmi státuszszerezésnek (vagyis az anyagi és szimbolikus gazdagodásnak) a kapcsolatok ápolása, bővítése, kiaknázása. Ezt Sik a következőképpen fogalmazza meg: „Egy ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás).” (Böröcz 2019: 166)

Félreértés ne essék, az emberi érintkezéseknek elemi lényege, hogy a felek *Együtt-működnek* (közösséghez tartozásra törekednek) és *együtt-Működnek* (igénylik mások visszacsatolását), azaz egymásra odafigyelnek, különböző módokon reagálnak, mentálisan-emocionálisan reflektálnak egymás reakciókat kérő fel- és meghívásaira; vagyis cselekednek és viszontcselekednek a kapcsolódás közösen (nem mindig kölcsönösen) konstruált terében. Nem az egyén számára fontos kapcsolatok gyűjtésével van a probléma, s különösen nem a kapcsolatteremtéssel általában. Az informalitás káros, mégpedig a társadalmi integráció, vagy még átfogóbban az embertársi összetartozás szempontjából romboló hatásai az olyan kapcsolati dinamikákban bontakoznak ki, amelyek magánjellegű személyes egyezkedések, alkudozások, taktikázások stb. tárgyává teszik a széles nyilvánosságra, de ami még fontosabb: a széles nyilvánosság minden tagja számára megismerhető és jóváhagyható eljárásrendbe tartozó ügyek intézését. Abban, hogy a Karcsi barátom, az autószerelő – miután szívességet kérve *odaszóltam* neki – soron kívül, olcsóbban, jobb alkatrészt használva, és/vagy nagyobb szakmai odafigyeléssel kicseréli a gömbcsuklót a kocsimon, azaz kivételezésben részesít, abban nem az a társadalmilag leginkább romboló, hogy *mit* mesterkedünk kettecskén. Attól kell elborzadni, *hogyan* tesszük azt – tudniillik egyenlőtlenségeket produkálva, ha pedig sorozatosan csináljuk ezt, akkor folyamatosan reprodukálva azokat. A nyilvánosság tagjai az illetén működő eljárásrendet – az adott eset tartalmától, annak jelentőségétől eltekintve – aligha legitimálhatják. Vagyis az informalitásnak azok a formái károsak – a megakorrupciós maffiaoligarchia pénzsíbolástól a teljesen hétköznapi „légy olyan kedves” szívesség-cseréig –, amelyek társadalmi egyenlőtlenségeket hoznak létre és tartanak fenn.

KÖZELKÉP

E kártékony dinamikát a Havas–Fáber szerzőpáros a következőképpen fogalmazta meg: „*Abban az országban, ahol a »kiskapukon« keresztül jól definiálható társadalmi csoportok kapnak olyan ajánlatokat, amelyeket nem illik (vagy lehet) visszautasítani, az informalitások tőkésítéséért folyó rivalizálás fogja helyettesíteni a kiválóság- (rászorultság-, semlegesség stb. – G. Z.) alapú szelekciós struktúrákat, ami végső soron az egyenlőtlenségek növelésének és az autonóm szakmaiság erodálásának irányába hat.*” (Havas – Fáber 2019: 146). Böröcz (2019) érvelése tükrében pedig mindez azért lehetséges, mert történelmi léptékben elmaradottnak tekinthető strukturális tényezők miatt az emberek csak kistársadalmi világokban tudják elképzelni magukat, kis távlatok szerinti túlélésekért folytatott megoldások közepette. Az én képtelen meghaladni önmagát, s valós társadalmi kontextusba helyezni érdekeit, céljait, szükségleteit, ideáit, érzéseit, gyakorlatait. Csak önmagát látja – másokban is. S akik azt tükrözik vissza, amit látni akar, azokkal összekapcsolódva egyenleti (kis vagy nagy privilégiumok – így is, úgy is csak) kis szabadságokra korlátozott kisszerű életét.

Az informalitás újragondolása: kapcsolatok

Az eddigiek tükrében azt mondhatjuk, hogy az informalitás mint strukturális logika és kulturális minta – vagyis az egyéni gondolkodásmódot és praxisalkalmazást befolyásoló referenciakeret – az emberek viszonyrendszereiben ölt testet. Ahogy az egyének egymáshoz kapcsolódnak, abban jelenik meg tehát az informalitás dinamikája. De semmiképpen nem önmagában a kapcsolódásokkal van baj, s azt sem állíthatjuk, hogy a társas érintkezések informális mechanizmusokkal való telítődése mindig és minden körülmények között káros lenne. Pontosan ezért nem lehet az informalitást elméletileg megragadni pusztán a kapcsolatokon keresztül. A vizsgáldást mégis innen érdemes indítani.

A szociológiai szakirodalomban három klasszikus szerző neve megkerülhetetlen, ha a kapcsolatok teoretikus jelentőségét akarjuk röviden felgöngyöltíteni: Bourdieu (1986), Granovetter (1983) és Lin (1991) egyaránt hangsúlyozzák, hogy a személyes relációknak erőforrás-értékük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából. E cselekvések arra irányulnak, hogy megerősítsék a szubjektum társadalmi rendszerben elfoglalt státuszát, azon keresztül a tárgyiasult formát öltő és szimbolikus gazdagságát, továbbá az abból fakadó hatalompotenciálját. Mindhárom szerző egyetért abban is, hogy (1) a társadalmi rendszer versengő, (2) annak struktúrája – mind a státuszok, mind az erőforrások átváltási értéke szempontjából – hierarchikusan szerveződik, (3) az erőforrások rendelkezésre állása pedig azok értéknövekedésével egyenes arányban korlátozott. A kapcsolatok tehát konvertálható, azaz más erőforrásokra átváltható, s ezzel a státuszelérésben (s annak megtartásában) felhasználható erőforrások.

KÖZELKÉP

Bourdieu (1986) – marxista érvelést követve – tőkeként fogja fel a kapcsolatokat, mivel szerinte egy adott személyes reláció tényleges átváltási értékét mindig a fennálló társadalmi rendszer magas státuszú szubjektumai képesek meghatározni. Mégpedig kizárás által. Ez egyfelől mások (ezáltal is alacsonyabb státuszúakká válók) kirekesztése az adott kapcsolatból (ez a hozzáférés megtagadása). Másrészt a kizárás érvényesül abban a formában is, hogy ugyanezen rétegeket megfosztják a fennálló társadalmi rendszer alapját adó, gazdagságot és hatalmat nyújtó, tehát megszerezni és birtokolni érdemes tárgyak és szimbólumok meghatározásának kompetenciájától (ez a strukturális jelentésadásból való kitagadás). Utóbbi mechanizmussal jelölik ki a magas státuszúak – közvetve-közvetlenül – az értékes kapcsolatok körét, míg előbbivel biztosítják az alacsony státuszúak abból való kirekesztését. Bourdieu szerint e kettős kizárás tükrében alapvetően az elitreációk tűnnek fel értékes kapcsolatokként, ugyanakkor azok nem teljesen statikusak, hanem az adott társadalmi rendszer, illetve az annak folyamatos stabilizálására (esetleges megbonthatására) tett kísérletek függvényei.

Mivel Bourdieu strukturalista perspektívából kíván adni egy társadalomelméleti leírást, amely főként az egyenlőtlenségek reprodukálódását akarja megérteni, ezért az általánosítható tendenciákra koncentrál, s az egyéni szint lehetséges finomságai kevésbé foglalkoztatják. Ezzel szemben Granovetter és Lin sokkal inkább cselekvéseméleti kiindulópontból értelmezik ugyanezen társas érintkezéseket. Bourdieu-vel ellentétben így középszintű elméleteket kínálnak, s arra kíváncsiak, milyen szerepe lehet az egyéni kapcsolatrendszernek az individuális cselekvések eredményességében. Granovetter (1983) e nézőpontból megkülönbözteti az erős kötéseket, amelyek a szubjektum szoros relációiban, tehát a családdal, közeli rokonokkal és barátokkal fenntartott, többnyire intímabb jellegű érintkezéseiben érvényesülnek, a gyenge kötésektől, amelyek az egyént a távolabbi ismerőseihez kapcsolják, az előbbi relációkhoz képest lényegesen lazább és távolságtartóbb módon. Granovetter úgy gondolja, hogy az erős kötések – szocializáció révén – a szubjektum önalkotása és folyamatos újraalkotása (percepciói és interpretációi, azaz ideái formálása, valamint az azokra épülő praxisai megválasztása) szempontjából fontosak. Egyfajta stabil talapzatok a mindennapos interakciók kiszámíthatatlanságában. Az egyén igyekszik támaszkodni az erős kötései biztonságára, ugyanakkor pontosan az intimitásuk és intenzitásuk miatt e kapcsolatok korlátozott számúak és zártak. Éppen ebből következik Granovetter szerint, hogy a már birtokolt vagy könnyen elérhető erőforrásokhoz képest, amelyek az erős kötésekben halmozódnak fel, elsősorban a gyenge kötéseiből tud felvenni új erőforrásokat a szubjektum cselekvései eredményességének megtámogatásához. Utóbbiak révén tehát inkább tudja előmozdítani a materiális-szimbolikus gazdagodását és hatalomgyarapodását. Lin (1991) tulajdonképpen ugyanezt fogalmazza meg a homofilikus (tehát homogénebb, zártabb és intenzívebb) és a heterofilikus (azaz heterogénebb, nyitottabb és extenzívebb) kapcsolatok elkülönítésekor,

KÖZELKÉP

aláhúzza, hogy az egyén utóbbiak révén hatékonyabban képes erőforráskészleteit bővíteni.

Mindezek alapján levonhatunk néhány elméleti következtetést: Bourdieu, Granovetter és Lin szerint a kapcsolatoknak (1) instrumentális jelentőségük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából, (2) a minél magasabb státuszú egyénnel kialakított relációk vélhetően értékesebbek, (3) a minél extenzívebb egyéni kapcsolathálózat feltételezhetően szintén értékesebb. Mindezt rögzítve az informalitáshoz azonban még nem kerültünk sokkal közelebb. A Bourdieu által felvetett kizárási mechanizmusok tükrében ugyanakkor indokolt figyelni a státuszféltékenység és státuszirigység, illetve az azokkal összefüggő kapcsolatszerzési és kapcsolatvédelmi dinamikákban rejlő viszonyrendszer-torzulásokra. Merthogy a kizárás logikája miféle megismerési módra és praxisra utal? Egyfelől benne van az idealizált kiemelkedés és a protektív kirekesztés szándéka, vagyis a személyes kapcsolódásokkal összefűzött egyének elkülönülése másoktól. Másrészt – s ez lesz különösen fontos a további érvelés szempontjából – a kizárás folyamatos jelentésadással, értékbecsléssel, címkézéssel, kategorizálással, összeméréssel párosul, tehát a szubjektum egy kontemplatív (megfigyelői) pozícióból, objektivitásra törekedve, azaz pusztán a racionalitás érdekkövető sémáira támaszkodva igyekszik embertársait instrumentális jelentőségük alapján megítélni. Az elkülönülés *partikularizálódással* jár, ami egy bizonyos fokig természetes folyamat, habár társadalmi trenddé válva okvetlenül veszélyezteti mind a kohéziót, mind az integrációt. A kizárásban rejlő tárgyiasítása, eszköziesítése másoknak azonban ennél alapvetőbb torzulásra mutat rá, amennyiben az embertársi viszonyrendszerek *parcializálódását* jelenti. S ennek mindenki áldozatul esik az egyén szemlélete szerint, merthogy az értékes és az értéktelen kapcsolatait is, válogatás nélkül, e méregető lencsén keresztül azonosítja a szubjektum. A parcializálódás megértésében segít nekünk a bizalom elmélete.

Az informalitás újragondolása: bizalom

A bizalom meglehetősen új társadalomtudományi koncepciónak tekinthető, amely párhuzamosan több diszciplína területén látszik elméletileg kibontakozni (Uslaner 2018). Valamennyi érvelésben közös pont, hogy bizalomra azért van fokozott szükség, mert a mindennapi társas érintkezések egyre inkább kockázatokkal sűrűsödnek fel (Giddens 1990). E generatív trend háttérében strukturális változások állnak: a valamikor stabil referenciakereteket adó, kulturálisan rögzített minták (egységes normák, bevett szokások és konvenciók, elfogadott jelentések és narratívák, rutinszerű viselkedési formák és gondolkodási módok) folyamatos kihívásokkal kerülnek szembe (Beck 1998, 2003). Bizonyos körülmények közepette, eltérő helyzetekben és szituációkban megkérdőjeleződnek vagy egyenesen érvényüket veszítik e referenciák (logikák és szemantikák), ami miatt az egyének standard viszonyítási pon-

KÖZELKÉP

tok nélkül maradnak (Luhmann 1979). Megismerési szintű ideáikat (percepcióikat és interpretációikat), valamint azokra alapozott praxisaikat ezért rendre felülvizsgálni, újraalkotni kényszerülnek. Mindez individualizációhoz, tehát az én, illetve az ént körülölelő természeti, társadalmi, tárgyi, s nem tárgyiasult formában megteremtett eszmei-érzelmi világ szubjektív konstitúciójához (egyéniesítéséhez és egyediesítéséhez) vezet (Kapitány és Kapitány 2013). Ez kockázatokkal jár, hiszen az emberek egyre kevésbé tudják adekvátan előfeltételezni, miként fognak az interakcióbeli partnereik cselekedni (Luhmann 1994). Rögzült minták hiányában az *elvárások horizontja* és a *tapasztalások tere* elválni látszik egymástól (Koselleck 1979). Az egyének gondolni kényszerülnek a kockázatokkal: lehetséges kimeneteket kell felvázolniuk maguk számára az érintkezéseik vonatkozásában, s e szcenáriók közül egy vagy több lehetséges változat mellett kell elköteleződniük (Hardin 2006). Ezen elköteleződésben ölt formát a bizalom és bizalmatlanság egyvelege (Misztal 1996).

Egyveleg, amennyiben az emberek többsége az esetek (érintkezések) jórésztében egyszerre érez bizalmat és bizalmatlanságot, éppen ezért az interakcióbeli partnereik felé, gyors reakcióváltásokkal, bizalmat és bizalmatlanságot is mutathatnak. A bizalom/bizalmatlanság érzése affektív, tehát nem döntés függvénye. Ezen érzés kimutatása vagy éppen visszafojtása azonban már kognitív (Hardin 2002). A bizalomkutató terén túlságosan jellemző az a tételállítást, miszerint az interakció vállalása (amennyiben az adott érintkezésnek van kockázattartalma) valamilyen fokú bizalommutatást követel meg. Ezt szokás képletszerűen is felírni az alábbi módon: *A megbízik B-ben, hogy az y-t fog cselekedni t időben* (Baier 1986, Bauer – Freitag 2018, Hardin 1993, Sztompka 1999). E képlet reflektál a kockázati komponensre, a jövőidejűségre, valamint a felek kölcsönösen aktív viszonyulására (*A bizalmat mutat, B pedig a cselekvése majdani kimenetele alapján lesz megbízható vagy megbízhatatlan*). Ám a képlet mégis félrevezető, mert az érintkezés bizonyos időben, határozott kimenetel elvárásához kötött vállalását úgy állítja be, mintha *A* többé vagy kevésbé megbízna *B*-ben. Számptalan esetben lehet a séma azonban a következő: *A* nem bízik meg *B*-ben, de különböző részinformációk alapján, illetve azokra támaszkodó, racionálisan mérlegelt feltételezések (mint ideák) tükrében úgy véli, hogy *B* y-t fog cselekedni t időben (Grünhut et al. 2019a). Ez utóbbi esetében nincs szó *A* részéről kifejezett bizalomról *B* felé. Az *A* egyén affektív szinten bizalmatlanságot érez, s az érintkezést pusztán azért vállalja *B*-vel, mert kognitív módon úgy dönt különböző részletek számbavétele alapján, hogy *B*-nek érdekében áll azt cselekednie, amit vár tőle (*B* érdeke beágyazódik, magában foglaltatik *A* érdekében). Ha ezt a viszonyulást bizalomként értelmezzük – ahogy azt például Hardin (2006) teszi –, akkor azt állítjuk, hogy az észszerű igazolásokkal visszafojtott bizalmatlanság már önmagában bizalom. De lehet-e egy ilyen érvelés igaz?

A kérdés megválaszolásához azt kell végiggondolni, hogy *B* megbízhatósága mikor múlik valójában saját cselekedeteinek kimenetelén, azaz mikor bír *B* annak

KÖZELKÉP

önálló ágenciájával, hogy megbízható legyen A számára. Ha az A egyén affektív módon bizalommal van B felé, akkor B visszaerősíti ezt a bizalmat, amennyiben úgy cselekszik, ahogy azt A várja tőle. Ám ha A bizalmatlanságot érez B irányában, de ezt a bizalmatlanságát visszafojtja, mert különböző részinformációk tükrében úgy véli, B -nek érdekében áll azt cselekednie, amit vár tőle, tehát kognitív módon úgy dönt, vállalja az érintkezést B -vel, akkor B hiába cselekszik úgy, amiként azt A előre kiszámította, ebből A nem feltétlenül B megbízhatóságát fogja levonni következtetésként, ami bizalomérzete megalapozását szolgálhatná. Arra is juthat: jól kalkulált előre, átgondoltan okoskodott, vagy akár az is igaz lehet: mérlegelve teremtette meg a kettejük közötti viszony kölcsönös függőségét. Amennyiben A ténylegesen bizalmat előlegez B számára, akkor B -nek önállóságában áll megbízhatónak lenni A előtt. De ha A egyén visszafojtott bizalmatlanságot érezve, csak racionális érvei tükrében hajlandó interakcióra lépni B -vel, akkor B -nek nincs feltétlen ráhatása A érzéseire; saját megbízhatósága nem önmagán és cselekedetein múlik. Egyszerűen azért, mert A nem bizalomalapú, hanem észszerűen előre mérlegelt érdekalapú viszonyulást alakított ki vele. A két eset teljesen más konstellációt ír le, amennyiben az előbbi szerint A elvárásainak érvényesülése B megbízhatóságát támasztja alá, s így a megelőgezett bizalom visszaerősítését szolgálja, miközben utóbbi relációban A elvárásainak realizálódása inkább a racionális viszonyulás és az érdekbázisú feltételezés funkcionalitását igazolja.

Több kérdés is adódik a fenti érvelésből: 1) Mi a másik felé megelőgezett bizalom tényleges alapja? 2) Miként sérülhet vagy tűnhet el ez az alap, s hogyan lehet interakciókat vállalni ennek hiányában? 3) Át lehet-e dolgozni a bizalmatlanságot bizalommal?

Az A megbízik B -ben, hogy az y -t fog cselekedni t időben képlet tehát nem feltétlenül helytálló mindennemű, az A egyén által vállalt társas érintkezésre. Amelyekre igaz, azokra azért az, mert van a képletben egy általános és egy konkrét formula, s ezek elválaszthatatlanok egymástól. A konkrét rész reflektál a B szubjektumra, a tőle elvárt y cselekedetre, illetve mindezek t időbeliségére. Ez egy egzakt bizalomviszonyulást fejez ki A részéről, de csak azért, mert általános, helyesebben fogalmazva: szituációfüggetlen módon előfeltételezi azt, hogy A megbízik (Grünhut et al. 2019a). Megbízik, mégpedig általában az embertársaiban, vagyis az arctalan, névtelen, ismeretlen Másikban. Csak a bármiféle megkötés nélkül, embertársait általában megbízhatónak véli, azaz szubjektív bizalomdiszpozícióval bíró egyén tud az interakcióbeli konkrét partnereinek olyan bizalmat előlegezni, amelyet azok önmaguk és cselekedeteik által megerősíthetnek vagy megsérthetnek. Erről az embertársak felé általában érzett bizalomról két dolgot kell tudni. Egyrészt alapja egy olyan, minden embertárs egyedi szubjektivitásaként, de mégis közös kötőszöveteként (jóhiszeműen) vélelmezett *emberség*, ami a kölcsönös összetartozás eszméjéből

KÖZELKÉP

(*nembeliség*⁵), helyesebben annak affektív megéléséből fakad. Pontosan ezért is tud érzelmi diszpozícióként működni. Másrészt kialakulását tartós, ismétlődő jellegű, azaz újra és újra megtapasztalt, pszichológiailag releváns, erkölcsi tartalmú életélményeknek köszönheti az egyén (Uslaner 2002). Eseti csalódások, félreismerések – különösen, ha azok nem intim relációkhoz kötődnek – nem tudják megingatni e viszonyulást. Amennyiben a másik megbízhatósága kétségesnek tűnik annak személyes tulajdonságaiból fakadó előfeltevések tükrében, avagy utólagos tapasztalat alapján, attól még a szubjektum embertársakba vetett bizalma nem rendül meg. Az embertársak részéről, s így a *nembeliség* jegyében az adott másiktól várt *emberség* pszichológiailag releváns, morális tartalmai a következő fogalmakkal írhatók körül: erkölcsi felelősség (normák követése, szabályok betartása, tiszteletreméltóság); jóindulatúság (kedvesség, nagylelkűség); nyíltság (egyenesség, őszinteség, szavahihetőség); igazságosság (egyenlő bánásmód, elfogultságmentesség, becsületesség); önzetlenség (mások érdekeinek figyelembevétele); nagyvonalúság (segítőkészség, oltalmazás); empátia (szenzibilitás, szociális érzékenység) (Sztompka 1999). Ezek, mint minden emberben meglévő alapvető beállítódások jelennek meg azon egyén tudatában, aki affektív módon bízni képes embertársaiban (Barber 1983). A szubjektum tisztában van vele: nem mindenki ilyen valójában, mégis emocionálisan megalapozva vallja azt: bárki részéről előfeltételezhető ez az *emberség*. Vagyis az adott másikon múlik, hogy megbízható-e.

Átkanyarodva a második kérdésre: ez a szubjektív beállítódás mint bizalom-diszpozíció akkor sérül meg, esetleg számolódik fel, ha az egyént sorozatosan káros életélmények érik, megrázó személyes traumákon kell átesnie, és/vagy strukturális körülmények miatt, szocializációs nyomásként olyan behatásokat szenved el, amelyek ellehetetlenítik a *nembeliség* vélelmezését és affektív átélését. Ez az egyén azért nem képes hinni az *emberség*ben, mert nemcsak híján van ilyen jellegű – fent részletezett – pszichológiailag releváns, morális tartalmú tapasztalatoknak, hanem ráadásul pontosan efféle összefüggésbe tartozó szenvedésélményeken, szocializációs kényszerítésekben ment/megy keresztül. *Emberség* helyett a Másik embertelenségét előfeltételezi (interiorizálja), s így bizalom helyett, érzelmileg megalapozott bizalmatlanságdiszpozícióval bír. Nincs számára *nembeliség*, mert nem létezik szerinte *emberség*. Senkiben nem lehet megbízni. A kérdés: mi alapján lehet így érintkezni

⁵ Jelen esszé a *nembeliség* fogalmát a marxi-lukácsi értelemben használja (tudatában azok konfliktusosságának, de szem előtt tartva azok szintetizálható közös mondanivalóját) a következők szerint: a *nembeliség* az emberiség fejlődésfolyamatának egységes iránya, tendenciája, a szabadság és a korlátozottság-alávetettség történelmileg változó, dialektikus összekapcsoltsága, amely a folytonos ön- és osztálymeghaladás fejlődési irányát követi, végeredményben a szabadság kiteljesedését előmozdítja. A szabadság mint emberi lényeg és a (világ)társadalom szabadsága mint társadalmi lényeg egy és ugyanaz; egyén és társadalom csak egyként lehet szabad. E megbonthatatlan kölcsönhatás maga a *nembeliség*. A szabad ember *emberségesen* viszonyul embertársaihoz, hiszen azok *emberségesen* viszonyulnak hozzá. Az emberi és a társadalmi lényeg ilyen módon olvad össze.

KÖZELKÉP

másokkal? Ha az embertársakról általában csak rosszat lehet előfeltételezni, akkor mindig az adott partnerre, a konkrét közös szituációra, a fennálló körülményekre kell odafigyelni (Grünhut et al. 2019b). Ezeket a részleteket kell aprólékosan számba venni, felmérni, átgondolni, összevetni, jelentésekkel ellátni, azaz racionális következtetések szempontjából előkészíteni és mérlegelni.⁶ A részletek helyes megismerésén múlik az, hogy a szubjektum megelőzhesse az érintkezéssel járó esetleges kudarcokat, rossz tapasztalatokat, szenvedéseket. Észszerűen alátámasztott biztosítékokhoz, illetve azok révén kontrollpozícióhoz kell jutnia az egyénnek, vagyis el kell hinnie, hogy a másikkal, a szituációval, s a körülményekkel kapcsolatos részleteket hidegfejű és kívülről álló racionalitással tárta fel és ismerte meg (azaz uralja a helyzetet). Egy lépéssel az érintkezésbeli másik előtt próbál járni, aki – feltételezhetően – hasonló mód észszerű gondolkodása tükrében ugyanazon következtetésekre fog jutni, mint maga az egyén. Ezen bizalmatlanságdiszpozícióból fakadó logika és igazolásadás nemcsak a *nembeliség* ellen hat (az egyén kivonódott pozícióra törekszik, önmagában áll szemben az embertársakkal), hanem az adott partner jelenvalóságának az elfelejtését is kikényszeríti (nem a másokra mint egyediségre figyel a szubjektum, hanem a jelentésekkel ellátott részleteit, körülményeit próbálja megismerni) (Grünhut et al. 2019a). Nincs bizalom, pusztán részinformációk racionális mérlegelése. Ha az érintkezésből az elvárt kimenetek következnek, akkor az az észszerű megismerés diadala.

A harmadik kérdés vonatkozásában – az eddigi érvelés alapján – azt kellene mondanunk, hogy a bizalmatlanság soha nem lesz átdolgozható bizalom. Egyszerűen azért, mert hiába a tapasztalat, hogy az érintkezésekből az elvárt kimenetek következnek, a bizalmatlan egyén nem kerül közelebb a *nembeliség*hez – kognitív és affektív értelemben sem. Helyes előfeltételezéseit ugyanis a racionalizmussal magyarázza, s nem az *emberség* létével. Vagyis a társas érintkezések vállalhatóságának észszerű igazolása, azaz a bizalmatlanságdiszpozícióból fakadó logika újra és újra, reprodukzív módon visszaerősíti a bizalmatlanságot (Grünhut et al. 2019a). Ebből a körforgásból nem lehet kilépni; a kivonódott létállapotból nincs visszajutás vagy átlépés a *nembeliség*be. Ami miatt ez a radikálisan determinisztikus megállapítás helytelen az az, hogy senki sem végletesen bízó vagy bizalmatlan. Mindenkiben a bizalom és a bizalmatlanság valamilyen egyvelege él, működik és hat egyéni diszpozícióként. Minél bizalmatlanabb valaki embertársaival szemben, annál valószínűbb, hogy a racionális igazolásadás megismerését és praxisát fogja alkalmazni, s annál komolyabb számára a fenyegetés: ezt a viszonyulási módot nehezebbre esik majd feladni. Idegenekkel, ismerősökkel, barátokkal, sőt még a közeli rokonaival (szüleivel, szerelmével, gyerekeivel) érintkezve is észszerűsége fog támaszkodni az egyén.

⁶ Lukácsnak (1971) az eldologiasodásról alkotott társadalomelméleti érvelésére érdemes itt utalni, mint általános keretre.

KÖZELKÉP

Ennek releváns patológiás következményei lesznek mind a személyére, mind a társas érintkezéseire (Sik 2018). Reménytelenségről mégis túlzás lenne szólni. A bizalmatlan szubjektum ugyan nem tudja megélni (tudatilag) és átélni (érzelmileg) a *nembeliséget*, nem tud jóhiszemű ideák tükrében és pozitív érzésekkel kötődni az embertársaihoz, s ebből kifolyólag nehezebbé esik bizalomtelt viszonyrendszereket kialakítani, ám ez utóbbi mégsem teljesen esélytelen, ha partnereiben, különösen intim kapcsolataiban felfedezi az *emberség* fényét. Ha ezen interakcióiban tartósan és sorozatosan olyan élményei vannak, amelyek racionálisan nem megmagyarázható szeretet-, jóindulatúság-, kedvesség-, nagylelkűség-, őszinteség-, becsületesség-, önzetlenség-, nagyvonalúság-, segítőkészség-, gondoskodás-, és empátiatapasztalatokkal gazdagítják, akkor ez az *emberség* felerősítheti és kiterjeszthetővé teszi a megsorvadt bizalomérzetét (Wilson 1993).

Informalitás: a kapcsolatok és a bizalom összefüggése

Jelen esszé azt a programszerű kutatási feltevést ajánlja, miszerint az informalitás *társadalom-alaktani* jelensége beazonosítható, de legalábbis mint makrotényező szociológiailag megragadható a személyes kapcsolatok-kapcsolatháló kiterjedtsége és az embertársakba vetett bizalom összefüggése alapján. Három idealizált társadalom-állapotot kell ennek mentén végiggondolnunk. Az első eset egy olyan kollektívát ír le, ahol az egyéneknek kevés személyes kapcsolatuk van, s általában bizalmatlanok embertársaikkal, a (hamis, mert valójában megalapozatlan) bizalomrádiuszuk tehát szűk: csak a családra és a közeli barátokra terjed ki (Fukuyama 1997).⁷ Ez a közösség a *familiaritás* problémájával küzd (Banfield 1958). Partikuláris tendenciák jellemzőek rá; be- és elzárkózás szakítja el egymástól az embereket, a formális intézmények szerepe másodlagos, az állam erőtlen, civil társadalom tulajdonképpen nincs, a lokális szintű, hagyományos rendiség (bevett szabályok, merev hierarchiák és függőségek, státusz-, pozíció- és szerepkülönbségek) struktúrái rögzítik a viszonyokat.

Ennek éppen ellentéte az az ideális állapot, amikor az egyének sok személyes kapcsolattal rendelkeznek, s általában megbíznak az arctalan, névtelen, ismeretlen embertársaikban (Seligman 1997). Ebben a közösségben érvényesülni tud a *nembeliség*. Univerzalizmus bontakozik ki, mivel a fent említett individualizációs tendenciákat, illetve azok potenciális kockázattartalmait úgy mérséklük az egyének ideáik és praxisaik szintjén, hogy a partnereikről előfeltételezik az *emberség* szubjektív beállítódását. Emiatt a hagyományos (lokális és ezért partikuláris jelentőségű) struktúrák referenciaértéke elhalványulhat, a tradicionális minták (logikák és szemantikák) érvényüket veszíthetik, minden gyorsan változhat és egyediesedhet (intézményi

⁷ A fenti érvelés alapján, az egyén e szűk bizalomrádiusz címzetteire kiterjedő bizalma valójában nem bizalom, csupán racionálisan visszafojtott bizalmatlanság.

KÖZELKÉP

absztrakciós folyamatok indulhatnak meg), mivel egy lényegesen átfogóbb és univerzálisabb összetartozás: a *nembeliség emberségtartalma* lesz a közös kötőszövet.

Számunkra most azonban a harmadik leírás a lényeg. Ebben a társadalomban a relatíve sok személyes kapcsolat alacsony bizalommal párosul az embertársak felé.⁸ Vagyis a viszonylagosan extenzív, ráadásul tudatosan kiterjesztett kapcsolatháló dacára az egyének szűk bizalomrádiusszal rendelkeznek. Minden tartósabb relációt a partikuláris viszonyrendszereik erős kötésű, zárt szövetébe akarnak bevonni, s ezzel óvni. Törekednek tehát a heterofilikus (heterogénebb és kevésbé intenzív) érintkezéseiből erőforrásokat felvenni, egyúttal e kapcsolatokat homofilikussá (homogénebbé, szorosabbá) formálni. Mindez az érintkezések instrumentális célzatú ápolására és használatára utal, amennyiben a kapcsolatháló kialakításának és fenntartásának alapja nem az embertársakba vetett bizalom (azért kell minden relációt erős kötéssé változtatni, mert nincs bizalomtartalmuk). Nem beszélhetünk familiaritásról, hiszen a feleket nem a vérség, rokonság, intenzív barátság köti össze, de nincs *nembeliség* sem, hiszen az embertársak általában megbízhatatlannak tűnnek fel az egyének számára. E kollektív közeg tagjai nem zárkóznak el végletesen egymástól, mégsem mutatnak bizalmat egymás felé. Viszonyrendszereiket valami egészen másra alapozzák: valamire, amit racionálisan igazolni tudnak önmaguk számára. Ebben ragadható meg az *informalitás*, vagyis az az érdekközösség, amely a partikularitás látszatát adja, de hiányzik belőle egyrészt az intimitás, másrészt a tartósság is. A mindig változó egyéni érdekek szerint alakulnak, formálódnak, illetve halványulnak (aztán esetleg akár újraélnék) ezek a kapcsolatok. Összetartó mechanizmusuk pusztán a szívességkérés és szívességnyújtás kölcsönössége. Eszköziesítik egymást e viszonyrendszerekben az emberek. A racionális érdekérvényesítés részletei tükrében érintkeznek, azaz parciális elemekre bontják fel egymást, valamint a közös társadalmi, természeti, tárgyi és nem tárgyasult formában megtermelt eszmei-érzelmi világukat. Az embertársak felé általában érzett bizalom, a *nembeliség* affektív megélése nélkül kiterjeszteni szándékolt egyéni kapcsolatháló olyan viszonyokra utalnak, amelyekben a résztvevők egymást racionálisan megindokolt kivételezettségben részesítik, miközben a társadalmi Egészről nem vesznek tudomást. Érintkezéseikkel azért készek mindenféle reflexív és kritikai hozzáállás (megismerési szintű hibabelátás vagy erkölcsi dilemma) nélkül társadalmi egyenlőtlenségeket produkálni és reprodukálni az informális kultúrájában élő emberek, mert ez az észszerű magatartás számukra – a társadalom úgyis embertelen.

⁸ Ne zavarjon meg minket, hogy nagy nemzetközi összehasonlító adatfelmérések, mint amilyen az European Social Survey vagy International Social Survey Programme, konzekvensen azt igazolják Magyarország esetében, hogy a lakosság java csak kevés baráttal és intim kapcsolattal rendelkezik, miközben az emberek többsége csak nagyon kevés partnerrel tudja megbeszélni a legbensőbb személyes dolgait. Mindez nem ütközik ugyanis azzal, hogy a magyar társadalom kapcsolatérzékeny, tehát az egyének instrumentális célzattal, a másikat eszközként használva, felé bizalmat nem mutatva igenis tudatosan gyűjtik a kapcsolatokat.

KÖZELKÉP

A Böröcz által leírt „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek és kis távlatok*” horizonton nélküli világa egy olyan viszonyrendszer kibomlása tehát, ahol a kapcsolatoknak instrumentális jelentőségük van: az egyének érdektudatosan, racionális belátások szerint érintkeznek, az általános bizalmatlanság légkörében. Egocentrikusan haszonmaximalizáló értékalkulációk objektíven észszerű sémái mentén gondolják végig mindazon részleteket, amelyek viszonyrendszereik mozzgóivá válnak önmaguk szubjektív ágenciája helyett. Elutasítják az *emberség* esélyét, s így ellehetetlenítik a *nembeliség* élményét. Csak az én (mint ego) és a konkrét másik (mint hasonlóan racionális alterego) számít. Az önmeghaladással emocionálisan közelebb hozható absztrakt Másik (vagyis a névtelen, arctalan, ismeretlen embertársak Egésze) elfelejtődik e megismerési mód következtében. A bizalom nélkül kialakított, instrumentálisan felfogott személyes kapcsolatok az egyén szenvedéstelt kiszakadtságtapasztalatának és bizalmatlanságának újratermelőivé válnak a racionális szívességcserék által. Az ördög a részletekben lakozik – tartja a mondás; a részletekben, amely elhomályosítja az Egész megélésének (tudatosításának) és átélésének (érzelmi befogadásának) élményét!

Összegzés

Böröcz József húsz évvel ezelőtt fogalmazta meg az informalitás szociológiájának néhány előremutató problémafelvetését és vizsgálati kérdését, amelyek mit sem veszítettek relevanciájukból. Társadalmunkat manapság is át- meg átszövik az olyasféle informális érintkezési mechanizmusok, amelyek az érintetteket kölcsönösen privilegizált helyzetbe hozzák, miközben a makroszintű integrációt pedig egyenlőtlenségekkel, s éppen ezért különféle igazságtalanságokkal terhelik meg. Hajlamosak vagyunk e káros következményű érintkezések esetében kizárólag megakorruptciókra és oligarchia-manipulált pénzsíbolásokra gondolni, vagyis olyan relációkra, amelyekben az „átlagember” nem vesz részt, de még ha szigorúbb kritikai lencsét alkalmazunk is, akkor sem jut reflexiónk a különböző hálapénzekre (*baksis*) túl. Pedig az „ügyolajozó” szívességcserék bizony nagyon mélyen rögzült rutinjaink. Kulturális mintákként működő praxisreferenciák ezek minden társadalmi alrendszerben, szektorban és szegmensben. Célorientált egyéni megismeréseink és gyakorlataink nem észlelnek (kognitív értelemben) és nem is éreznek (affektív szinten) kategória-hibát az informális működési módban, mivel individuálisan hasznos és racionális, kollektíven pedig elvárt e logika alkalmazása. Hogy közben miként torzulnak viszonyrendszereink, az teljességgel feledésbe merül. Jelen esszé Böröcz ezen előterjesztéseire reflektálva ajánlja a személyes kapcsolatok és az embertársakba vetett bizalom összefüggésének továbbgondolását, mint adekvát megközelítést az informalitás jelensége vonatkozásában. Egyúttal az esszé túl is megy Böröcz eredeti kutatási törekvésein, amennyiben kimondja: az informalitás egyenlőtlenségeket és igaz-

KÖZELKÉP

ságtalanságokat létrehozó-tartósító *társadalom-alaktani* formája, ami az emberi viszonyrendszereket racionális szívességcserékre kárhoztatja, nem csak „kiskapuk” használatában és „mutyizásban” mutatkozik meg. Egymás eszköziesítése olyan makro- és mikroszintű patológiák velejárója, amelyek reprodukcióval ellehetetlenítik az egyéni és társadalmi bizalmat, akadályozzák a mások *emberségébe* vetett hit érzelmileg megalapozott kibontakozását, s így súlyos korlátok elé állítják a *nembeli-ség* meg- és átélését. Vagyis az informális egy sokkal átfogóbb lencsén keresztül nézve az emberi lényeg, azaz a szabadság megrekedtségének szimptomája.

Irodalom

- Arrighi, G. (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso, London
- Baier, A. (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260.
- Banfield, E. C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York State University, New York
- Barber, B. (1983): *The Logic and Limits of Trust*. Rutgers University Press, New Jersey
- Bauer, P. C. – Freitag, M. (2018): Measuring Trust. In: Uslaner, E. (ed.): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford
- Beck, U. (1998): *World Risk Society*. Polity, Cambridge
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég*, Budapest
- Bourdieu, P. (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, John (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood, New York
- Böröcz J. (2019): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* 30(112): 123–143. DOI: 10.32564/112.11
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Európa Kiadó, Budapest
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge
- Granovetter, M. (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1(1): 201–233.
- Grünhut Z. – Kömüves D. – Bodor Á. (2019a): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 30(113): 11–24. DOI: 10.32564/113.2
- Grünhut Z. – Bodor Á. – Hegedűs M. (2019b): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika* 30(113): 25–43. DOI: 10.32564/113.3
- Hardin, R. (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society*, 21(4): 505–529.

KÖZELKÉP

- Hardin, R. (2002): *Trust and Trustworthiness*. Sage, New York
- Hardin, R. (2006): *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London
- Havas Á. – Fáber Á. (2019): Az informálisok szociológiája felé. *Replika*, 30(112): 145–149. DOI: 10.32564/112.12
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2013): *Szellemi termelési mód*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Koselleck, R. (1979): *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Columbia University Press, New York
- Lin, N. (1991): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz R. – Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. MKI, Budapest
- Luhmann, N. (1979): *Trust and Power*. John Wiley, New York
- Luhmann, N. (1994): *Risk: A Sociological Theory*. Aldine de Gruyter, New York
- Lukács Gy. (1971): *Történelem és osztálytudat*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Misztal, B. A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Polity, Cambridge
- Misztal, B. A. (2000): *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*. Routledge, New York
- Seligman, A. (1997): *The Problem of Trust*. Princeton University Press, Princeton
- Sik D. (2018): Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához. *Replika* 29(108–109): 79–95. DOI: 10.32564/108-109.6
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge
- Uslaner, E. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge
- Uslaner, E. (ed.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest
- Wilson, J. Q. (1993): *The Moral Sense*. Free Press, New York